

POLITIEKE PARTIJEN IN HET TIJDPERK VAN DE ONBEDOELDE GEVOLGEN

F.R. Ankersmit

'The problem is to know the highest truth which the people will bear, and to inculcate and to preach that.'

W. Bagehot, *The English constitution*, 180.

1. Inleiding

In 1954 constateerde Neumann dat de politieke partij een 'stiefkind van de politieke theorie'¹ gebleven was en nu, een veertig jaar later, is er in die toestand nog maar weinig veranderd. Hoeveel er door politicologen over politieke partijen ook geschreven werd, politiek filosofen zagen hier zelden een aanleiding in om aan het door de politicologen vergaarde materiaal politiek filosofische conclusies te verbinden.² Zij concentreerden zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog op een analyse van politieke begrippen als 'verplichting', 'positieve of negatieve vrijheid', het begrip 'behoren', etc. Later ontwikkelden zij (met Rawls) theorieën over een rechtvaardige welvaartsverdeling, zelden over de staat (omdat men dat gewoonlijk een obsoleet thema achtte), over de aard en de oorsprong van macht (buiten Frankrijk evenmin een populair thema), maar recentelijk vooral over de burger en zijn rechten en verplichtingen. De drie belangrijkste stromingen in de hedendaagse politieke filosofie, het libertarianisme (Rawls), het republicanisme (Pocock, Rorty) en het communitarisme (MacIntyre en Taylor) hebben ondanks hun verschillen met elkaar gemeen dat zij alle de burger, zijn aard, zijn plichten en zijn rechten als de politiek filosofische thematiek *par excellence* zagen. Veel van de verdiensten en de zwakheden van de hedendaagse politieke filosofie zijn uit dit gegeven te verklaren.³ Maar nog steeds is de politieke partij zelden door de politieke filosoof bestudeerd. In bijvoorbeeld Brian Barry's 550 bladzijden dikke *Democracy, power and justice*, dat de neerslag is van een uiterst nauwgezet en langdurig politiek filosofisch onderzoek van de democratie, worden slechts twee schamele bladzijden aan de rol van politieke partijen gewijd; Rawls en Nozick maken

er in hun invloedrijke studies zelfs geen enkel woord aan vuil.

Er laat zich een aannemelijke verklaring voor deze merkwaardige tekortkoming bedenken. Realiseren we ons daartoe dat de natuurlijke hoofdpersonen in de politieke filosofie de burger en de staat zullen zijn, dan zal duidelijk zijn dat de partij een lastige positie tussen beide inneemt. We hebben het gevoel dat de partij, als *trait d'union* tussen de burger en de staat, niet meer kan zijn dan een afgeleide van een van deze twee. Anders gezegd, in eerste aanleg lijkt de politieke partij ons voor de vraag te stellen of zij als een politieke emanatie van de burger en van zijn politieke verlangens, dan wel als een embryonale staat gezien moet worden die, inderdaad, bij ontstentenis van andere partijen (zoals de voormalige Oostbloklanden tonen) het vermogen heeft om de staat daadwerkelijk in zich op te nemen. Nu wil ik hier zeker niet mee zeggen dat de partij, zelfs wanneer men zou volharden in de wens haar deze bescheiden middenpositie toe te kennen, geen interessant onderwerp van politiek filosofische bespiegeling zou kunnen zijn. Waar het mij hierbij om gaat is dat de plaats van de partij in het politiek systeem, dankzij bedoelde middenpositie, nooit meer dan een afgeleide lijkt te kunnen zijn van de (interessantere) politiek filosofische problemen rond de verhouding tussen burger en staat. Met andere woorden, ziet men de politieke partij inderdaad als slechts zo een bemiddelende instantie tussen burger en staat, dan heeft het weinig zin om zich te gaan verdiepen in het subsidiaire probleem van de politieke partij zolang een adequate politiek filosofische omschrijving van staat en burger nog niet voorhanden is. Hier ligt wellicht zowel een verklaring als (een gedeeltelijke) legitimatie voor de geringe aandacht voor de politieke partij in de hedendaagse politieke filosofie.

Het voorgaande rechtvaardigt de verwachting dat inzake partijen twee benaderingen te verwachten zijn: binnen de eerste benadering wordt de continuïteit tussen burger en partij beklemtoond, terwijl in de tweede benadering de partij in continuïteit met de staat wordt gedacht en aan haar een autonomie wordt toegekend die uit haar binnen deze benadering onderkende nauwe relatie met de staat voortvloeit. Vanuit de aard van de democratie lijkt het voor de hand liggend om de eerste benadering boven de tweede te verkiezen: want wordt op deze manier niet de partij en de staat het dichtste bij de burger gebracht? En is dat niet wat wij als democraat na behoren te streven? Zo gemakkelijk ligt dat evenwel niet. We moeten ons immers realiseren dat wanneer wij spreken van 'democratische besluitvorming', wij daarmee een oordeel vellen over het *gehele* traject tussen de burger en de staat. En tegen die achtergrond laat het zich voorstellen dat wie de democratische banden tussen de burger en de partij aanhaalt, daarmee juist die tussen burger en staat kan verzwakken. Bijvoorbeeld omdat daarmee de onderhandelingspositie van de partij ten opzichte van de staat en ten opzichte van andere partijen verzwakt wordt; de staat kan daarmee losgemaakt worden van de burger in een mate die zich nu juist helemaal niet verdraagt met onze idealen van democratische controle.

2. Leibholz

Maar er is een ernstiger, en vooral ook interessanter probleem. En dat komen we op het spoor wanneer we kijken naar de concepties over de relatie tussen partij en staat zoals die in de jaren vijftig en zestig ontwikkeld werden door de Duitse staatsrechtgeleerde Gerhard Leibholz. Leibholz begint met te wijzen op de onmisbaarheid van de partij in de hedendaagse democratie: zonder de partij zou het volk überhaupt geen mogelijkheid hebben om politieke invloed uit te oefenen. De afstand tussen enerzijds de staat en anderzijds de individuele (niet binnen partijen georganiseerde) burger en de daaruit resulterende machtsverschillen tussen burger en staat zijn dan dermate groot, dat de staat in de praktijk vrij spel zou hebben tegenover de burger. Uit deze redenering blijkt al hoezeer Leibholz ertoe geneigd zal zijn om de partij de plaats toe te kennen die op het eerste gezicht aan de burger toe lijkt te vallen: het is eerst door middel van de partij (en niet vanuit de individuele burger) dat de democratische volkswil tot uitdrukking komen kan. Of, zoals Leibholz het zelf formuleert: 'der demokratische Parteienstaat ist seinem Wesen nach wie seiner Form nach nichts anders als eine rationalisierte Erscheinungsform der plebiszitären Demokratie - oder wenn man will - ein Surrogat der direkten Demokratie im modernen Flächenstaat'.⁴ Met andere woorden, de partijstaat à la Leibholz is een surrogaat voor de directe democratie in die zin, dat onder de *aegis* van de politieke partij de burger directe invloed uitoefent in de staat - zoals we de directe democratie altijd als de ideale vorm van de democratie plegen te zien. Of nauwkeuriger nog, Leibholz's partijendemocratie is, in feite, een directe democratie van de partijen. Dat betekent ook dat het debat in het parlement en dat tussen parlement en regering veel van zijn betekenis verliezen moet: immers conform Leibholz's wens die besluitvorming te modelleren naar het plebisiet en naar de gang van zaken in de directe democratie blijft er weinig ruimte meer over voor zinvol debat op dat niveau omdat men noch de motivatie, noch het recht zal hebben om (als gevolg van in het debat aangevoerde, nieuwe argumenten) van mening te veranderen. De positie, en meer in het bijzonder de getalsverhoudingen tussen de partijen zijn beslissend en Leibholz constateert dan ook dat daarmee de politieke partijen 'die eigentliche Herren der Gesetzgebung'⁵ zijn.

Inderdaad, in de eerste plaats valt in Leibholz's gedachtengang op dat hij het debat tussen de politieke partijen in het parlement geen autonome plaats wenst toe te kennen: wetgeving moet een afspiegeling zijn van de krachtsverhoudingen tussen de partijen in het parlement - en daarmee is het belangrijkste vanuit een democratisch perspectief gezegd. Dat in de bestaande parlementaire praktijk van de meeste Westeuropese democratieën het parlementaire debat leidt tot compromissen en soms tot geheel nieuwe inzichten waarin de oorspronkelijke posities van de partijen nauwelijks meer herkenbaar zijn, en dat daarin vaak het verrassende oplossende vermogen

van de democratie ligt en haar talent om verontrustende sociale en politieke conflicten van hun angel te ontdoen - dat zijn aspecten van de democratie waarvoor in Leibholz's plebiscitaire partijendemocratie geen plaats is ingeruimd. De verklaring hiervoor ligt mogelijkerwijs in een typisch Duitse onwil om het marchanderen met politieke principes en politieke idealen (dat daartoe uiteraard vereist is) te aanvaarden als een positieve realiteit en als juist de bron voor dat zo opmerkelijke politiek scheppende vermogen dat de democratie eigen is.⁶ De paradox is, derhalve, dat juist het op het eerste gezicht zo positief te waarden geloof in de heiligheid van politieke principes ons verblinden zal voor het feit dat de meest fundamentele politieke principes juist door die ogenschijnlijk zo abjecte democratische onderhandelingsmarkt van principes het beste gegarandeerd worden. Wie niet wil onderhandelen over zijn hoogste principes, zal ze binnen de logica van de democratie daardoor juist verraden.

En dat brengt ons bij een tweede aspect van Leibholz's concepties, namelijk bij zijn zogenaamde 'identiteitsfilosofie', dat wil zeggen zijn opvatting dat *idealiter* een identiteit van kiezer, partij en staat gerealiseerd wordt. Ik wil in dat tweede aspect ook weer twee elementen onderscheiden. In de eerste plaats, de verzwegen premisse in Leibholz's redentie is dat er een maximale continuïteit behoort te bestaan tussen burger en staat - zoals die uiteraard ook verlangd wordt in de directe democratie - en dat iedere bedreiging van die continuïteit zoveel mogelijk 'gladgestreken' moet worden. Bij Leibholz wordt deze continuïteit tussen burger en staat vooral door de partij gerealiseerd en daar ligt dan ook de eigenlijke reden voor de uitzonderlijke prominentie die de politieke partij in Leibholz's politieke filosofie verkrijgt. En dat brengt mij bij een tweede overweging. Als gevolg van deze prominentie boet de rol van staat en burger veel aan betekenis in. De staat is slechts een verlengde van de partijen en, meer in het bijzonder, de burger wordt binnen Leibholz's conceptie geacht geheel op te gaan in de partij: de burger heeft geen politieke existentie buiten de partij. De 'bemiddeling' tussen burger en staat door de partij stimuleert aldus een overschaduwning van datgene *waartussen* bemiddeld wordt door de bemiddelende instantie - i.e. de partij. Het is hierop dat de kritiek op Leibholz zich concentreerde. Verschillende auteurs, zoals M. Kriele, W. Mantl, D.H. M. Meuwissen, W. Hennis en D.J. Elzinga,⁷ wezen er op hoezeer Leibholz's conceptie strijdig is met zowel de theorie als de praktijk van de representatieve democratie. Hun belangrijkste argument daarbij is dat de representant, of wij daarbij nu allereerst aan de individuele volksvertegenwoordiger, aan de politieke partij, of zelfs aan de staat denken, altijd een bepaalde autonomie heeft ten opzichte van de gerepresenteerde. De representant is niet slechts een zaakgelastigde van de gerepresenteerde, door 'last en ruggespraak' aan de gerepresenteerde gebonden, maar hij heeft, na eenmaal door de representant gekozen te zijn, vrijheid van handelen en van beslissen (zij het dat hij later door de kiezer voor zijn doen en laten ter verantwoording geroepen kan worden). En die

autonomie wordt de representant niet alleen toegekend omdat de praktijk van de besluitvorming dat vereist, maar daar zijn ook twee belangrijke theoretische redenen voor. In de eerste plaats beoogt de representant niet de behartiging van de belangen van degene(n) die hem kozen, maar die van een bepaalde conceptie van het landsbelang (zij het dat de bijzondere belangen van de kiezer tot uitdrukking komen in deze opvattingen over wat in het landsbelang is). En als gevolg van deze gerichtheid op het landsbelang beziet de representant de politieke besluitvorming noodzakelijkerwijs vanuit een ander perspectief dan de gerepresenteerde.⁸

3. Esthetische politieke representatie

En dat brengt mij bij een tweede, belangrijker overweging. Eigen aan alle politiek is dat zij de uitoefening van (legitieme) politieke macht vereist en, hoe men het ook wendt of keert, deze zal altijd het karakter hebben van een opleggen van de wil van de staat aan de burger. Onze eerste reactie is om daarin een weliswaar noodzakelijke maar toch betreurenswaardige beperking van de vrijheid van de burger in te zien - en zeker is die intuïtie niet in alle gevallen onjuist. Maar de kern van de zaak ligt toch elders. Zoals we ook als individu vaak een directe behoeftebevrediging uitstellen omdat we ons realiseren dat ons eigenbelang op langere termijn daarmee juist gediend is, zo zijn we ook bereid om, mits aan een reeks van praktische voorwaarden is voldaan, de dwang van de staat te aanvaarden, niet alleen met het oog op het publieke, maar zelfs met dat op ons *eigen* welzijn. Met andere woorden, mits aan bedoelde praktische voorwaarden is voldaan, zijn we bereid om de eventuele discrepantie tussen onze eigen wil en die van de staat juist positief te waarderen; meer nog, we realiseren ons dat we de staat zelfs hebben om, in de vele gevallen waar dat nodig is, onze zojuist bedoelde bereidheid te mobiliseren ter oplossing van onze collectieve problemen. Of korter, heel het bestaansrecht van de staat ligt juist daarin dat hij de belichaming is van die potentiële discrepantie tussen onze wil en die van de collectiviteit (i.e. van de staat).

Een voor de hand liggende tegenwerping zou nu zijn dat dit wellicht niet onaannemelijk klinkt voor de individuele staatsburger, maar dat de staat toch 'de wil van het volk' onverkort tot uitdrukking behoort te laten komen. Het is van belang dat men zich realiseert dat dit een drogreden is en dat deze notie van 'de wil van het volk' een inconsistent begrip is. Want ofwel alle burgers willen hetzelfde - en dan heeft men geen staat nodig om deze wil tot uitvoering te brengen, mits wat men wil consistent is - ofwel de burgers zijn onderling verdeeld, dan wel hun collectieve wil is inconsistent - en dan zal men tot een compromis moeten zien te komen en het is denkbaar dat de aanvankelijke wil van geen enkele burger met dat uiteindelijk door allen toch aanvaarde compromis overeenstemt. Er is daarom onherroepelijk een kloof tussen burger en staat - een kloof die even onherroepelijk is als die tussen

het kunstwerk en wat het kunstwerk representeert. En zoals we het kunstwerk als kunstwerk juist waarderen omdat het *verschilt* van wat het representeert en zelfs de foto voor ons haar waarde heeft zonder de gefotografeerde werkelijkheid zelf te zijn, zo waarderen we ook de staat juist om dat daaraan analoge, verschil tussen burger en staat. Zoals we de schoonheid en de esthetische waarde van het kunstwerk te danken hebben aan het verschil tussen kunstwerk en wat het representeert, zo hebben we legitieme politiek macht te danken aan het verschil tussen burger en staat. Legitieme politieke macht is, daarom, in essentie *esthetisch*.⁹

Keren we nu terug naar Leibholz. Leibholz's constructie leidt tot een continuïteit tussen burger en staat (en waarvan de partij de drager is); representatie zoals hier uiteengezet leidt juist tot een radicale cesuur tussen burger en staat. Leibholz's denken is een 'identiteitsdenken'; bovenstaande uiteenzetting beoogt daarentegen een 'differentiedenken'. En dat stelt ons uiteindelijk in staat om een antwoord te geven op de vraag die we ons in de aanvang stelden, de vraag naar de plaats van de partij tussen burger en staat. De partij representeert de burger en het is niet zo dat de staat de partijen representeert. Dat wil zeggen, de 'esthetische' breuk tussen burger en staat loopt tussen burger en partij en niet tussen ofwel burger en staat, of tussen partij en staat.

Dit betekent in de eerste plaats dat we de door Leibholz verlangde eenheid van burger en partij zullen moeten verwerpen; meer nog, dat we daarin een gevaarlijke concessie aan totalitaire intuïties kunnen ontwaren. Immers, dankzij die esthetische differentie tussen burger en partij kan de burger, om zo te zeggen, 'de handen vrij houden' ten opzichte van zowel partij als de staat. Zijn politieke vrijheden zijn daarmee het beste gegarandeerd. De burgerlijke vrijheid is het sterkst gefundeerd waar de burger niet gepolitiseerd wordt; al zijn vrijheden in het domein van het politieke zijn onderhandelbaar en daarmee in principe kwetsbaar. Het zoeken naar eenheid en identiteit op plaatsen waar die niet gezocht moeten worden, is steeds de belangrijkste stimulans van totalitaire systemen geweest en van een verlies aan politieke vrijheid van de burger.¹⁰ En in de tweede plaats betekent dit dat de partij - anders dan in Leibholz's conceptie - dichter bij de staat, dan bij de burger ligt. De partij is tot op zekere hoogte reeds een onderdeel van de staat, eventueel een embryonale staat of een 'proto'-staat, en geen politieke variant van bijvoorbeeld een maatschappelijke organisatie.

4. De rol van de politieke partij

Nu is deze plaatsbepaling van de politieke partij in de wereld van de politiek geenszins onproblematisch. Immers, duidt men de partij aan als een embryonale of proto-staat, dan ligt het voor de hand dat de partij zich licht als een concurrent van de staat zal kunnen gaan gedragen en aldus een bedreiging kan gaan vormen voor de eenheid van de staat. Een beschouwing over de

wijze waarop men aanvankelijk op de vorming van partijen reageerde, kan dat nader verhelderen. Von Beyme heeft deze jeugd van de politieke partij als volgt beschreven: 'in der frühen Parteitheorie wurden Parteien wie Interessengruppen als "Faktionen" negativ bewertet'.¹¹ En met Hobbes twijfelde men er niet aan dat facties behoren tot 'those things that weaken, or tend to the dissolution of the commonwealth'.¹² Men vreesde in de factie een perversie van de eenheid van het politieke lichaam of een parasiteren daarop (elders gaf Hobbes aan facties de pakkende omschrijving van 'wormen in de ingewanden van de staat'),¹³ omdat men een tegenstelling tussen factie en staat onvermijdelijk achtte. De factie - en men zou wat wij partij noemen, zeker tot de 'facties' gerekend hebben - stelde men daarom op één lijn met een samenzwering tegen de natie of de staat. En die gedachtengang was ook niet onlogisch. Immers, de conceptie van het belang van de staat zal altijd vertekend worden wanneer het gezien wordt door de bril van het belang van de factie (c.q. partij). De factie kan de staat slechts zien vanuit haar eigen perspectief en zal daarmee onvermijdelijk de staat 'decentreren', dat wil zeggen, ondergeschikt maken aan dat eigen perspectief. Het is daarom niet verwonderlijk dat men bij een eerste verdediging van de politieke partij steeds beklemtoonde dat er een wezenlijk verschil zou bestaan tussen factie en partij. Zo onderscheidde Voltaire in zijn artikel over 'faction' in de *Encyclopédie* factie en partij aldus: 'la principale acceptation de ce terme [i.e. 'faction' F.A.] signifie une partie séditieuse dans un état, le terme *parti* par lui même n'a rien d'odieux, celui de faction l'est toujours'.¹⁴ En Ball toonde aan dat men partijen eerst duldde nadat het aanstootgevende woord 'factie' door het minder belaste woord 'partij' vervangen werd: het begrip 'partij' werd ontleend aan de uiteraard volkomen geaccepteerde praktijk van de rechtspraak, waar de 'partij' van de beklaagde stond tegenover de 'partij' van de aanklager.¹⁵ Maar een andere nomenclatuur verandert vanzelfsprekend aan de zaak zelf nog niets en, voorts, men kan zich met reden afvragen of de politieke partij voldoende verwantschap met het juridische begrip vertoont om deze transpositie te rechtvaardigen. Bovendien, voor het *politically educated ear* zal zelfs ook het woord 'partij' altijd nog een onaangename jacobinistische klank behouden en de wijze waarop in de Oostbloklanden de staat door de partij misbruikt werd, draagt daar nog het hare toe bij. En inderdaad, men zou zich geen betere illustratie voor de gevaren van partij of factie kunnen denken, dan de handel en wandel van de gemiddelde Oosteuropese communistische partij. Maar in dat gegeven ligt meteen ook al het antwoord op de hiervoor gestelde vraag, onder welke omstandigheden de partij een reële bedreiging voor de eenheid van de staat kan gaan vormen. We moeten daarbij denken aan het merkwaardige verschijnsel dat het simpele verschil van de aanwezigheid van twee in plaats van slechts één partij allesbepalend is. En dan denk ik daarbij, vanzelfsprekend, niet aan het gemakkelijk genoeg te verklaren feit dat twee partijen een noodzakelijke (zij het niet voldoende)

voorwaarde zijn voor een effectieve bescherming van de rechten van de staatsburger, maar aan het moeilijker te verklaren feit dat de aanwezigheid van meer dan één partij de eenheid van de staat eerder versterkt dan bedreigt - want zou op het eerste gezicht niet juist het omgekeerde het meest plausibel schijnen? Lijkt partijstrijd op het eerste gezicht niet veel gevaarlijker voor de integriteit van de staat dan een staat die zich door slechts één partij gesteund en gedragen weet? En dat was ook inderdaad hoe Lenin de usurpatie van de staat door de partij in de overgangsfase tussen kapitalisme en socialisme beargumenteerde.¹⁶ Bijgevolg, dankzij welk ogenschijnlijk zo contra-intuïtief mechanisme dient partijstrijd juist de eenheid van de staat, in plaats van die te verzwakken?

De sleutel voor het antwoord op deze vraag ligt in de volgende constatering van Von Beyme: 'der blasse Name der Parteien, abgeleitet vom lateinischen Wort "pars" (Teil), deutet darauf hin, dass eine demokratische Partei niemals beanspruchen kann, das Ganze zu repräsentieren, so sehr sie auch in ihrer Propaganda das Gemeinwohl herausstellen oder sogar die Tendenz entwickelt, sich als die "natürliche Regierungspartei" zu gerieren'.¹⁷ Centraal staat hier de gedachte dat de partij altijd, partieel, partijdig, is en daarmee nooit gezien kan worden als een volledige adequate uitdrukking van het geheel. Met andere woorden, de verrassende paradox is dat juist de partij, door haar partieel karakter, door het feit dat zij, om het in Derrida's terminologie uit te drukken altijd een 'supplement' in de vorm van *andere* partijen (dan wel van de staat zelf) behoeft om de notie van het geheel op een adequate manier te verwoorden. Zoals in Derrida's lezing van teksten het idee van het 'geheel' van de tekst alleen gedacht kan worden vanuit de 'partialiteit', of de partijdigheid van de interpretaties daarvan, zo is ook de partij juist door haar eigen onvolledigheid het meest geschikte instrument om de notie van de eenheid van de staat te bevestigen. Vanuit dat perspectief heeft de democratie *sui generis* iets 'postmodernistisch', in de zin dat de eenheid van de staat alleen in termen van differenties te denken valt.

We zien hiermee tevens, en dat is van het grootste belang, waarom partijen niet een toevallig, door de politieke praktijk gelegitimeerd ingrediënt zijn in de democratische staat, maar een wezenlijke voorwaarde voor de eenheid daarvan. Anders gezegd, de partij is niet alleen het instrument dat 'bemiddelt' tussen burger en staat, maar vooral ook één van de onmisbare *dramatis personae* op het politieke toneel zonder welke het politieke spel überhaupt niet gespeeld kan worden. Zoals ook Thomassen constateerde: een politieke theorie die de notie van de partij verwaarloost, of van een slechts afgeleid belang acht, ontnemt zich daarmee het vermogen tot een adequaat inzicht in de democratie.¹⁸ Van hieruit extrapolerend zou men mogen zeggen dat in een democratische orde waarin er nog geen partijen zijn, iedere individuele burger gedacht moet worden als een politieke partij; met andere woorden, in een dergelijke situatie is de burger een tweeenheid van enerzijds de burger die hij is en anderzijds van de eenmanspartij die hij belichaamt. En niet

minder evident zal nu zijn dat de democratie niet naar behoren zal kunnen functioneren buiten de aanwezigheid van gezonde en van zelfvertrouwen vervulde politieke partijen en dat het wegmasseren van differentie en van potentieel politiek conflict door monistische tendenties en door het 'voorkomen' van de politieke besluitvorming, de eenheid van de staat eerder bedreigt dan bevordert. Niet *concordia*, maar *discordia res parvae crescunt*. Vanuit dat perspectief is de uitspraak gewettigd dat het twaalfjarig régime van Lubbers de ernstigste bedreiging van onze parlementaire democratie sinds de Tweede Wereldoorlog geweest is; alle staatkundige formalismen die het tot uitdrukking kunnen komen van (partij)politieke meningsverschillen traditioneel garandeerden, werden in deze jaren gesmoord en van hun effectiviteit beroofd.

5. *Catch-all parties*

In het voorafgaande constateerden we, in de eerste plaats, dat de partij dichter bij de staat ligt dan bij de burger en dat de partij met staat en burger tezamen de drie belangrijkste ingrediënten zijn in de representatieve democratie. Dat sluit, vanzelfsprekend, niet uit dat de partij binnen deze matrix op uiteenlopende manieren kan functioneren. Doorgaans ontwaart men in de geschiedenis van de partij drie fasen.¹⁹ Voor een verder terugliggende periode onderscheidde Duverger tussen een zogenaamde kader- en massapartij, waarbij de tweede ten opzichte van de eerste vooral verschilt door het grote aantal partijleden dat zij bezit en de wijze waarop zij daardoor een politieke segmentering van de samenleving weet te bewerkstelligen.²⁰ Na de Eerste Wereldoorlog verkrijgt de massapartij definitief het overwicht over de kaderpartij.²¹ In navolging van een zeer invloedrijk uit 1965 daterend artikel van de Oostenrijks-Amerikaanse politicoloog O. Kirchheimer, spreekt men ter aanduiding van het karakter van de hedendaagse politieke partij het liefst van zogenaamde *catch-all parties* of van *Allerweltparteien*: waar partijen eertijds hun bestaansrecht zochten in het streven naar een ideologisch geïnspireerde, maatschappelijke verandering, daar is de *catch-all party* er het in de eerste plaats slechts om te doen om domweg zo groot mogelijk te worden. Men zet daartoe de volgende stappen: 1) een vermindering van de ideologische bagage voor zover die potentiële kiezers af zou kunnen schrikken; 2) versterking van het leiderschap; 3) degradatie van de rol van het individuele partijlid; 4) het opgeven van de band met een speciale sociale klasse en 5) het onderhouden van warme betrekkingen met bepaalde belangengroepen.²²

Over de juiste beoordeling van deze evolutie van politieke partijen kan men van mening verschillen. Veelal is men geneigd tot sombere conclusies. Het argument is dat de contouren van de partij vervlakken - dramatisch verwoord in de titel van Broder's *The party's over*²³ - en dat daarmee het vermogen van de partij afneemt om haar taak als 'intermediaire structuur',

of als 'transmissieriem' tussen burger en staat nog naar behoren te kunnen vervullen.²⁴ En aldus sleept, naar het oordeel van S. Berger, de partij zelfs de staat in haar val mee.²⁵ En de gevolgen hiervan zouden weer zijn een toegroeien naar een 'éénpartijstaat' (in de woorden van de Rotterdamse historicus J.W. Oerlemans) en een toenemende vervreemding tussen de burger en de politiek, die zich vooral uit in een afname van het percentage partijleden onder het electoraat²⁶ en, niet minder belangrijk, in een groeiend onvermogen van de kiezer zich nog in een bepaalde partij te kunnen herkennen.²⁷ Koole ziet evenwel minder reden tot bezorgdheid. In de eerste plaats acht hij de klacht van het toegroeien naar een eenpartijstaat overdreven, hoewel 'haar een zekere grond niet kan worden ontzegd'.²⁸ Bovendien is voor hem het hoge opkomstpercentage bij verkiezingen er een indicatie van dat het met de vervreemding tussen staat of partij en burger wel mee zou vallen. Maar Koole's belangrijkste overweging is de volgende: 'als de kracht van een organisatie grotendeels wordt bepaald door het vermogen zich aan te passen aan een veranderende omgeving, zou het niet of minder vervullen van bepaalde functies dan ook niet een teken van vitaliteit van partijen kunnen zijn?'.²⁹ Met andere woorden, veel van de verschijnselen die sommigen tot somberheid stemmen, kan men met goede redenen juist interpreteren als het treffend bewijs van het verrassend aanpassingsvermogen en van de kracht van de hedendaagse politieke partijen. Nog verder in deze optimistische interpretatie gaat Van der Eijk, wanneer hij het fenomeen van de 'zwevende kiezer' ziet als een indicatie van het toenemende vermogen van de kiezer om zelfstandig tot een politiek oordeel te komen zonder zich daarbij nog door van oudsher bestaande sociale *cleavages* te laten leiden; en met instemming citeert hij in zijn betoog de opgewekte titel van McAllister's *Voters begin to choose* van 1985.³⁰

6. Kiezer en partij

Nu is het relativisme van Koole en van Van der Eijk zonder enige twijfel een even nuttige als welkome rem op onze gewoonte om, zeker *in politics*, in iedere verandering een verslechtering te zien. Maar dat neemt niet weg dat we ook hun ontspannen reactie niet zonder nadere argumentatie behoeven te delen. En ik wil bijgevolg hieronder een antwoord geven op de vraag in hoeverre de huidige politieke constellatie aanleiding geeft tot zorg en, zo ja, waar een eventuele oplossing gezocht zou kunnen worden. Ik wil daartoe beginnen met een enkele opmerking over de kiezer. Zoals bekend heeft Schumpeter in zijn *Capitalism, socialism and democracy* een aantal even ontluisterende als tot nadenken stemmende opmerkingen over de kiezer gemaakt. Schumpeter wees erop dat de gemiddelde kiezer aan zijn politiek keuzes doorgaans minder aandacht besteedt dan aan een spelletje bridge en dat hij zijn keuzes beargumenteert op een wijze die hij op vrijwel ieder ander terrein van zijn existentie als uiterst infantiel zou beschouwen.³¹

Sociaal wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen dat Schumpeters cynische visie op de kiezer door de feiten ruimschoots bevestigd wordt. Berelson toonde aan dat kiezers zelden werkelijk in politiek geïnteresseerd zijn en dat hun kennis van politieke keuzes navenant is. Verder betoogde Converse in een beroemd en veel bediscussieerd onderzoek, dat kiezers zelden komen tot een weloverwogen integratie van hun keuzes inzake verschillende politieke vragen.³²

Er zijn nog andere pijnlijke feiten die onze democratische illusies wreed verstoren. Zo wees Ostrogorski er in 1902 met zijn befaamde paradox reeds op dat het binnen de democratische besluitvorming denkbaar is dat er een zodanige verdeling van partijvoorkeur en keuzevoorkeur inzake bepaalde politieke problemen over het electoraat bestaan kan, dat toch die partij de meest stemmen verwerft die het slechtst de voorkeuren van de kiezers representeert.³³ En nu kan men tegen deze paradox nog aanvoeren dat wij daarmee in de praktijk relatief zelden geconfronteerd zullen worden (de abortuskwestie was er een voorbeeld van). Maar anders ligt dat met het zogenaamde *impossibility theorem* van Arrow (van 1951), waarmee wordt aangetoond dat er in meer complexe politieke situaties domweg geen rationele en rechtvaardige algoritmes zijn voor de vertaling van kiezersvoorkeuren in politiek beleid.³⁴

Maar naar aanleiding van deze pijnlijke waarheden over de kiezer zelf en over die klaarblijkelijk onvermijdelijk zo gebrekkige vertaling van zijn voorkeuren in politiek beleid zou men nog kunnen zeggen dat dit, helaas, waarheden van alle tijden zullen zijn en dat zij, desondanks, een redelijk functioneren van de democratie niet in de weg hoeven te staan. Er is immers geen reden om deze pijnlijke waarheden nu meer te vrezen dan twee tot drie decennia geleden, toen aan het goede functioneren van de Westerse democratie en van de politieke partijen daarbinnen niet werkelijk getwijfeld hoefde te worden. Meer nog, het laat zich beargumenteren dat een zekere mate van domheid van de kiezer en van onverschilligheid ten aanzien van het gedrag van partij en staat eerder de olie, dan het zand in de politieke machine is. Walter Bagehot deed reeds meer dan honderd jaar geleden de wijze uitspraak dat 'stupidity is essential to political freedom' en dat de zo revolutionair gezinde Fransen van zijn tijd 'were too clever to be free'.³⁵ En inderdaad, wanneer iedere kiezer steeds met een maximum aan intelligentie en aandacht zijn democratisch eigenbelang zou zoeken te behartigen, dan zou zelfs een kleine staat daardoor onmiddellijk verlamd raken. Zoals Bagehot suggereerde, politieke vrijheid heeft veel van doen met de door domheid en onverschilligheid geschapen 'gaten' in de politieke orde - in de volledige continuïteit tussen burger, partij en staat, die het gevolg zou zijn van de algehele afwezigheid van dergelijke 'gaten', zou de vrijheid niet meer op kunnen bloeien. Meer in het algemeen, spraken we hierboven over de artistieke representatie van het kunstwerk als model voor de representatie van de burger in de partij en in de staat, dan zijn dergelijke cesuren even

noodzakelijk als goed te verklaren - zij zijn *in politicis* het analogon van de afstand tussen kunstwerk en het door het kunstwerk gerepresenteerde.

7. Ideologie als metafoor

Maar schijnt deze analogie niet een volledige willekeur in de relatie tussen kiezer en partij of staat te legitimeren en zou veel van de hedendaagse onvrede over de politiek niet in die klaarblijkelijk onvermijdelijke willekeur zijn grond vinden? Is deze representatieve 'vrijheid' van de politiek wellicht niet juist de oorzaak van onze hedendaagse *Partei-* en *Politikverdrossenheit*? Ligt hier niet juist de oorzaak van de door Lucardie geconstateerde 'professionalisering van de politiek' en daarmee corresponderende 'vervreemding van de burger'?³⁶ En zou ons dat niet moeten nopen tot een heroverweging van ons geloof en vertrouwen in de democratie - met andere woorden, is de hedendaagse onvrede over de democratie niet een teken ervan dat de democratie in onze tijd op haar begrenzings gestoten is?

Ter beantwoording van deze vragen kies ik mijn uitgangspunt in de ontideologisering van de politiek, die velen zien als de meest opvallende karakteristiek van het hedendaagse partijpolitieke debat in onderscheid met dat van het recente en verder terugliggende verleden. Voor de constatering van deze ontideologisering zijn zoveel goede argumenten aan te voeren, dat het weinig zin heeft om hier opnieuw tot een opsomming daarvan over te gaan. Het is meer van belang om in ogenschouw te nemen welke gevolgen deze eliminatie van de ideologie heeft in de krachtenverhouding tussen burger, partij en staat. Men dient zich daartoe in de eerste plaats het *metaforisch* karakter van de ideologie te realiseren. Ik bedoel daarmee allereerst dat de ideologie een conceptueel geheel is in termen waarvan wij uitgenodigd worden de politieke werkelijkheid te zien, zoals de metafoor 'de aarde is een ruimteschip' ons uitnodigt om de aarde te modelleren naar de fysieke ruimte van een ruimteschip en, meer in het bijzonder, alle politieke consequenties te aanvaarden die uit dat beeld voortvloeien inzake onze verantwoordelijkheid voor een goed en leefbaar milieu. Zoals de metafoor onze kennis van een bepaald deel van de werkelijkheid organiseert - en daar vaak bepaalde suggesties voor toekomstig handelen aan verbindt - zo is dat evenzeer het geval met de ideologie.³⁷

Het is dankzij haar metaforisch karakter dat aan de politieke ideologie zelfs een *Wahlverwandschaft* met de staat als zodanig kan worden toegeschreven. Daarvoor zijn de volgende twee redenen aan te voeren. In de eerste plaats is de staat het vanzelfsprekende 'gezichtspunt' van waaruit alle politiek en collectief handelen zich oriënteert en georganiseerd wordt, zoals ook de metafoor een gezichtspunt definieert dat ons handelen leidt - men denke daartoe, wederom, aan de metafoor 'de aarde is een ruimteschip'. Daarbij geldt tevens dat de ideologie ons ertoe brengen kan om onze eigen plaats in de politieke orde te bezien vanuit het 'metaforische' gezichtspunt van de

staat en waardoor staat en samenleving de cohesie verkrijgen die voor alle zinvol politiek handelen vereist is.³⁸ In de tweede plaats is de relatie tussen de burger enerzijds en de de burger representerende politieke partij of staat anderzijds intrinsiek metaforisch. Immers, wanneer a b representeert, is dit een uitnodiging om b in termen van a te zien en hetzelfde is de suggestie van de metafoor 'a is b' (denk, wederom, aan het voorbeeld van 'de aarde is een ruimteschip'). Nu moeten we ons realiseren dat de metafoor de stijlfiguur van de afstand is: dat wil zeggen, een succesvolle metafoor stelt ons op een zodanig grote afstand van de gemetaforiseerde werkelijkheid dat we zoveel mogelijk daarvan binnen een eenheid weten onder te brengen. Zoals we de afzonderlijke penseelstreken van een schilderij eerst tot een totaalbeeld van het schilderij kunnen integreren wanneer we ons op een zekere afstand van het schilderij plaatsen, zo gaat metaforisch inzicht altijd gepaard met een afstand nemen.³⁹

Het zal hiermee duidelijk zijn wat het verdwijnen van de ideologie voor het politieke stelsel betekenen zal. In de eerste plaats zal de 'metaforische' afstand tussen de burger enerzijds en partij en staat anderzijds tenderen te verdwijnen. Er is daarom alle reden om in te stemmen met Koole's constatering 'dat het toegenomen ongenoegen over de politiek, eerder te maken heeft met een verkleining dan met een vergroting van de afstand tussen burger en politiek'.⁴⁰ De volgende eigenschappen van de hedendaagse politiek zijn zowel symptoom als gevolg van de verkleining van deze 'metaforische' afstand. In de eerste plaats, stel, we bewegen ons steeds dichterbij een schilderij toe en willen toch het totaaloverzicht behouden dat we van een grotere afstand zo gemakkelijk verkregen. We zullen dan ons hoofd dan weer hierheen, dan weer daarheen moeten draaien, alles wat we dan zien moeten we vooral met een andere, en veel grotere aandacht bezien dan voordien, we moeten in staat zijn details te onthouden, etc. Kortom, we zullen het soort van aandacht moeten ontwikkelen dat de staat gaandeweg ontwikkelde in zijn relatie tot de samenleving. En toch, we weten het, toch zal het verkrijgen van overzicht, ondanks al die extra aandacht, ons steeds moeilijker vallen.⁴¹ Constateerden we aan het begin van dit opstel dat politieke macht zijn oorsprong vond in de (esthetische) kloof of afstand tussen staat en burger, dan betekent dit dat met het verdwijnen van de ideologie ook het reservoir aan politieke macht, dat de staat de mogelijkheid bood om politieke problemen aan te vatten, langzamerhand leegloopt. Kortom, in de door het verdwijnen van de ideologie verminderde afstand tussen burger en partij of staat, verliest de politiek zowel overzicht als macht. En het resultaat is een toenemende breinloosheid, bureaucratisering en ineffectiviteit van het bestuur. De niet-ideologische overheid is *eo ipso* een domme en machteloze overheid. Vanzelfsprekend is het hier niet mijn bedoeling mij daarmee schuldig te maken aan wat Bongers vijftig jaar geleden reeds aanduidde als *le culte de l'incompétence*⁴²: ik spreek hier slechts over het *instituut* van de overheid en er is geen enkele reden om aan

te nemen dat onze huidige volksvertegenwoordigers individueel minder scherpzinnig, competent en toegewijd zouden zijn dan die van een vroegere generatie. Het tegendeel lijkt eerder het geval te zijn. Veeleer gaat het er mij om dat er een politiek régime in de verhouding tussen burger, partij, staat en ideologie is ontstaan dat de staat en de politicus tot kortzichtig en on-intelligent gedrag noopt.⁴³

8. De onbedoelde gevolgen van de ideologische politiek

Vervolgens ligt juist in dit naar elkaar toegroeien van staat en burger althans een gedeeltelijke verklaring voor dat ongenoegen van de burger over de politiek, dat op dit moment in zoveel Westerse democratieën geconstateerd kan worden. Dit vereist enige toelichting. Het belangrijkste gegeven is hier, wederom, het einde van de ideologische politiek. Nu moet men het einde van de ideologie niet verklaren uit een toegenomen voorkeur voor technologische boven ideologische politieke oplossingen (zoals Daniel Bell in zijn bekende boek van veertig jaar geleden meende), noch ook in het feit dat we nu het postmoderne tijdperk zouden zijn ingegaan, waarin geen ruimte meer bestaat voor die ideologische 'meta-narratieven' waar Lyotard over sprak. Het grootste deel van het electoraat zal van het bestaan van dit soort analyses niet op de hoogte zijn - bovendien geven dergelijke beschouwingen eerder uitdrukking aan de 'tijdgeest' dan dat zij die vormen. Verlies van vertrouwen in de ideologie en *Politikverdrossenheit* hebben veeleer vooral in hun grond in een desillusie van het hedendaagse electoraat over wat de politiek vermag. En we moeten ons daartoe niet in de laatste plaats realiseren dat juist de democratie, meer dan enig ander politiek systeem, het vermogen van de politiek om alle belangrijkste politieke problemen op te kunnen lossen, in het vooruitzicht leek te stellen. Immers, zo redeneren we, democratie brengt de wil van geheel het volk tot uitdrukking, en als wij collectief iets willen, wat kan (behalve bepaalde fysieke onmogelijkheden) de uitvoering van onze collectieve wil dan nog in de weg staan? Met andere woorden, meer dan enig ander politiek systeem stimuleert democratie bovenmate ons vertrouwen in onze collectieve onnipotentie - en het behoeft niet te verwonderen dat vooruitgangsgeloof en democratie steeds ten nauwste aan elkaar gerelateerd waren en dat de democratie zoveel meer dan bijvoorbeeld de aristocratie zich aan de klassieke politieke ondeugd van de onmatigheid schuldig maakte.

Wat de gemiddelde burger evenwel de laatste decennia heeft moeten constateren (en soms ook aan den lijve ondervond), is dat de ideologisch geïnspireerde democratie *niet* op alle mogelijke problemen een antwoord wist te geven. Meer in het bijzonder, het werd niet alleen een intellectuele elite, maar ook de gemiddelde burger duidelijk dat juist de vervulling van onze ideologische wensen nieuwe onvermoede problemen in het leven riep, die qua omvang en onhanteerbaarheid nauwelijks onderdoen voor de problemen

waar de ideologische politiek een oplossing voor pretendeerde te kunnen bieden. Het door iedereen zo fel begeerde autobezit leidde tot overvolle wegen, tot files, en, op zonnige dagen, zelfs tot de praktische onmogelijkheid om van de eigen auto überhaupt nog gebruik te kunnen maken; de sociale voorzieningen die ons van de wieg tot het graf zouden begeleiden leidden via een ingewikkeld mechanisme tot structurele werkeloosheid; de apparatuur die ons leven zozeer veraangenaamde leidde tegelijkertijd tot een dramatisch verlies aan werkgelegenheid in de industrie en bij de banken; het aanbod van goedkoop vlees en fruit leidde tot een verwoesting van het milieu en tot provincies die geheel in stank gehuld werden; het streven naar een optimale infrastructuur leidde tot de 'asfaltering' van Nederland; het ideaal van ontwikkelingshulp leidde tot verwoesting van de sociale infrastructuur in de 'geholpen' landen in de Derde Wereld; de instorting van het Sovjet-imperium leidde tot politieke onzekerheid in het Westen en de overwinning van de maffia in de voormalige Oostbloklanden; het toerisme leidde tot de teloorgang van al datgene wat toeristische objecten nu juist tot toeristische objecten gemaakt had; individualisme leidde tot normverlies en criminaliteit; tolerantie en multiculturalistisch idealisme leidde tot een nieuwe armoede en tot gecriminaliseerde en verpauperde binnensteden - en zo kan men nog lange tijd doorgaan.

Waar het mij nu om gaat is dat iedere burger, niet slechts de beter geïnformeerde burger, en wellicht zelfs juist vooral de minder door het lot begunstigde burger, op een hoogst onaangename manier met deze onbedoelde gevolgen van de ideologische politiek geconfronteerd wordt. Sterker nog, de inwoner van het Amsterdamse Oud West, van de Haagse Schilderswijk of van het Rotterdamse Spangen is beter in staat om het deficit van de ideologische politiek te constateren dan de nijvere lezer van Lyotards postmoderne tractaten. En steeds gaat het er hierbij om dat juist de goede bedoelingen van de ideologische politiek de oorzaak waren van een reeks van onbedoelde gevolgen, die de voordelen van de eerste grotendeels weer teniet deed. Meer in het bijzonder, we zullen die nauwe band tussen ideologische politiek en haar onbedoelde gevolgen nimmer uit het oog mogen verliezen. Daar ligt de voornaamste bron van inzicht in de aard van onze huidige politieke situatie. Want juist die nauwe band betekende dat de hedendaagse burger zich onverwachts in een soort van *catch 22* positie geplaatst zag en dat al zijn op het eerste gezicht zo legitieme ideologische politieke wensen van een onheilspellend *caveat* voorzien werden.

9. Internalisering van het politieke conflict

Met andere woorden - en dat brengt mij bij de kern van mijn gedachtengang - in de hedendaagse politieke constellatie wordt de burger geconfronteerd met een klaarblijkelijke inconsistentie die aan zijn legitieme politieke wensen eigen lijkt te zijn. De hierboven geconstateerde toegenomen nabijheid van

burger en politiek verkrijgt daarmee een wel zeer dramatische lading: de politiek is, als het ware, zelfs in de individuele burger binnengedrongen. Het is niet langer zo dat de burger overtuigd kon zijn van de consistentie van zijn eigen politieke persoonlijkheid (en waarbij hij de slechts gedeeltelijke vervulling van zijn politieke wensen op het conto kon schrijven van de wensen van andere staatsburgers of op dat van de politiek), maar dat hij zich nu realiseert dat zijn *eigen* wensen onderling incompatibel zijn. Anders gezegd, de politieke strijd, het politieke conflict dat zich voordien afspeelde in het terrein *tussen* de individuele staatsburgers, is nu in het hart van de individuele burger zelf gedrongen. Of, om het freudiaans te formuleren, de burger leert nu zichzelf te zien als het het terrein waarop het conflict moeten worden uitgevochten tussen het 'libido' van zijn ideologische wensen en het 'super-ego' van zijn nieuwe inzicht in de noodzaak om de onbedoelde gevolgen van de ideologische politiek te bestrijden. En, zoals dat in het geval van Freud leidde tot ons *Unbehagen in der Kultur*, zo leidt dat dat bij de hedendaagse burger tot *Politikverdrossenheit*. En het is ook op deze manier dat men de tegenwoordig zoveel gehoorde these van de zogenaamde 'individualisering' van de burger als kiezer moet bezien: dat wil zeggen, niet in de zin dat de burger nu als individu, geheel los van traditioneel aanvaarde ideologieën zijn politieke keuzes maakt, maar in de zin dat de noodzaak een dergelijke keuze te maken hem voor een innerlijke, en zeer onwelkome strijd en in het tijdperk van de ideologische politiek ook ondenkbaar innerlijk conflict plaatst. Inderdaad diende zich daarmee een nieuwe fase aan in de democratische politiek.

10. Uitdaging voor de politieke partij

Ik wil nu een enkel woord wijden aan wat deze nieuwe fase in de democratische politiek voor consequenties voor de politieke partij zou behoren te hebben. Inderdaad zal de politieke partij zich niet meer met haar traditionele ideologische lading kunnen vergenoegen; zij het dat zij die zich wel zal moeten blijven herinneren als de causale factor die bovengenoemde onbedoelde gevolgen bewerkte. Maar vooral dient de partij in het door haar voorgestelde beleid duidelijk te maken welke 'configuratie' van onbedoelde gevolgen haar speciale aandacht heeft en waarvan zij meent dat die in de allereerste plaats voor bestrijding in aanmerking komt. Dit impliceert tevens dat de politiek meer het karakter krijgt van het tegengaan van ongewenste effecten, dan van de constructie van iets nieuws. Men moet daarbij voorts bedenken dat, anders dan de cohesie die zo karakteristiek was voor ideologisch gedefinieerde politieke doelen, de onbedoelde gevolgen juist in het geheel geen innerlijke samenhang plegen te bezitten (met uitzondering van het feit dat zij alle een gemeenschappelijke oorzaak hebben in de ideologische politiek) en dat er daarom geen door de oudere ideologieën a priori aangeboden configuratie van te bestrijden onbedoelde gevolgen voorhanden

zijn. Hier, en met name voor wat betreft de door de burger te brengen offers die met de politiek ter bestrijding van de onbedoelde gevolgen gemoeid zullen zijn, zal de politieke partij uit verschillende mogelijkheden en uit verschillende zwaartepunten kunnen kiezen. En de keuze die de partij daarbij maakt, zal steeds ingegeven dienen te zijn door een afweging tussen hoe men het beste aan kan sluiten bij het in zichzelf verward geraakte zelf van de hedendaagse kiezer en een zoveel mogelijk realistische inschatting van welke de grootste gevaren zijn die onze collectieve toekomst bedreigen en daarom allereerst onze aandacht verdienen.

Van het grootste belang is daarbij dat men zich terdege realiseert dat met dit in zichzelf verward raken van de kiezer één van de centrale veronderstellingen onder de democratie dreigt weg te vallen. Wanneer het democratische besluitvormingsproces (hoe dat er *en détail* ook uit mag zien) niet langer zijn fundament heeft in een kiezer die met een zekere mate van consistentie en over langere tijd bepaalde politieke keuzes toegedaan is, maar in plaats daarvan bij het geringste van mening kan veranderen, dan is aan één van de belangrijkste voorwaarden voor de mogelijkheid van de democratie niet langer voldaan. Wanneer de politieke voorkeuren van de kiezer zich op dezelfde chaotische en onvoorspelbare manier gaan gedragen als de gasmoleculen in een vat, dan kan partij noch staat daarbij aansluiting vinden en lijkt één of andere vorm van autocratie of een totale verlamming van de politiek onvermijdelijk (en waarbij we ons moeten realiseren dat die ogenschijnlijk zo diametraal tegenovergestelde mogelijkheden van autocratie en willoosheid altijd eenzelfde oorzaak en achtergrond hebben). En inderdaad mogen wij verwachten dat wanneer het zelf van de kiezer gepolariseerd raakt tussen zijn ideologische 'libido' en de angsten voor de onbedoelde gevolgen daarvan op het niveau van zijn 'super-ego', dat daarmee in feite een situatie ontstaan is waarin het absoluut onmisbare fundament van de kiezer onder onze democratie weg dreigt te zakken. Dat temeer omdat deze overgang van de traditionele politieke polarisering tussen de kiezers *onderling* naar een politieke polarisering binnen het gemoed van de *individuele* kiezer het noodzakelijke gevolg is van de nivellering die na de Tweede Wereldoorlog in de samenleving bewerkstelligd is en daarom niet snel zal verdwijnen: immers, juist door die nivellering worden nu alle burgers op een min of meer gelijke manier met de lusten en de lasten van onze politieke en sociale orde geconfronteerd. Met als gevolg dat iedere burger te maken krijgt zowel met die aspecten van de samenleving waar de sociaal-democraten, als met die waarop de liberalen of de christen-democraten traditioneel graag de aandacht mochten vestigen - en waardoor de burger nu eens socialist, dan weer liberaal en dan weer christen-democraat zal zijn. In één woord, de geontideologiseerde kiezer is de instabiele kiezer.

We moeten ons daarbij realiseren dat hiermee een wezenlijk riskantere fase in de geschiedenis van de democratie intrad dan in die van Schumpeters ongeïnteresseerde of van Converse's inconsistente kiezer. Want zolang de

kiezer consistent blijft in zijn inconsistentie - wellicht als gevolg van zijn gebrek aan belangstelling voor de politiek - ligt hier geen verzwakking van het fundament van de democratie en misschien juist zelfs haar meest solide fundering. Misschien verlangt de democratie haar fundament juist in de min of meer irrationele, sociaal en historisch bepaalde en daardoor voor de politicus voorspelbare *politieke attitudes* van de verschillende strata van het electoraat, eerder dan in de zorgvuldig op ieder moment zijn eigenbelang calculerende burger. Want wat voor politiek beleid kan gebaseerd worden op een kiezer die van harte instemt met de noodzaak de automobilititeit terug te dringen zolang hijzelf zich ongestoord per automobiel kan voortbewegen, maar die onmiddellijk overloopt naar mevrouw Jorritsma's autobeleid zodra hij een keer in de file komt te staan? En, meer nog, als we eerlijk zijn, herkennen wij ons niet allemaal in deze inconsistente houding? Daarom, zeker kan men het fenomeen van 'de zwevende kiezer' in eerste instantie, met Van der Eijk en McAllister begroeten, als een welkome aankondiging van het tijdperk waarin de kiezer eindelijk werkelijk voor zichzelf begint te denken en zich zijn opvattingen niet meer voor laat schrijven; anderzijds, wanneer dit fenomeen zijn werkelijke en uiteindelijke grond blijkt te hebben in het zojuist omschreven innerlijk conflict tussen politiek libido en politiek super-ego - met alle wisselvalligheden die dit in het gedrag van de kiezer met zich meebrengt - dan ligt hier een bedreiging van de democratie die in ernst niet onderdoet voor die van het interbellum. Wie een democratie wil bouwen op een innerlijk getourmenteerd electoraat, bouwt een huis op drijfzand.⁴⁴

Meer nog, een extra complicatie is dat, gezien de aard van de collectieve problemen die wij de komende decennia op zullen moeten lossen, er voor deze politieke getourmenteerdheid niet alleen alle aanleiding bestaat, maar dat zij zelfs een onmisbare eerste stap is in de richting van de mogelijkheid van een oplossing daarvan. Ongelukkig genoeg vereist daarom een ook maar enigszins adequate aanpak van die collectieve problemen een politieke bewustwording bij de kiezer die enerzijds een aanpak weliswaar eerst mogelijk maakt, maar anderzijds die bovenbedoelde bedreiging van de democratie juist bevorderen zal. En het dilemma lijkt daarom te zijn dat wij ofwel democratisch aan onze eigen onopgeloste problemen ten onder gaan, ofwel er alleen op een on-democratische wijze in zullen kunnen slagen om onze fysische en sociale *Umwelt* boven een voor ons voortleven noodzakelijk minimum in stand te houden.

Ik wil beklemtonen dat hiermee aan de politieke partij een belangrijker rol toevalt dan zij ooit in haar verleden bezat en dat de politieke partij wellicht het enige instrument is dat ons in staat zal kunnen stellen om aan dit abjecte dilemma te ontkomen. Wel zal dit van de politieke partij een geheel andere, zelfstandiger en vooral eerlijker en moediger opstelling tegenover het electoraat vereisen dan zij zich tot dusver ooit durfde te permitteren. De ideologische partij verwoorde wat leefde in het hart van het electoraat en

was daarmee de politieke mobilisering van wat, in zekere zin, reeds aanwezig was. Zij functioneerde als een samenbundeling van de wensen die leefden in bepaalde delen van het electoraat en vanuit dat perspectief was de politieke partij, hoezeer de praktijk ook vaak anders was, eerder de volgeling dan de leidsman van de kiezer. De toekomstige politieke partij zal niet langer aansluiting kunnen vinden bij een a priori gegeven cohesie van politieke verlangens levend in een nog geïdeologiseerd electoraat, maar die cohesie zelf moeten scheppen, beargumenteren en verdedigen.

In de praktijk zal dat van de politieke partij verlangen dat zij een zekere *Ausgleich* bewerkstelt tussen traditionele ideologische verlangens en de bestrijding van een subset van door ideologische verlangens bewerkte onbedoelde gevolgen. Op deze wijze zal de politieke partij de educatieve rol kunnen vervullen die Bagehot de politiek reeds toeschreef.⁴⁵ De politieke partij zal daartoe in de eerste plaats, onomwonden en duidelijk een positie moeten kiezen in dat zojuist bedoelde conflict tussen ideologisch 'libido' en zijn tegenhanger op het niveau van het politieke 'super-ego', en, vervolgens, met alle middelen, argumentatief, retorisch en qua politieke stijl, de kiezer van de plausibiliteit van de door haar voorgestelde *Ausgleich* moeten zoeken te overtuigen. Veel van het soort van pijnlijke en moeilijke compromissen die tot dusver eerst op het niveau van de staat tot stand werden gebracht (en waarbij de partijen zich in de warmte van hun ideologisch gelijk konden blijven koesteren), zullen nu bereikt moeten worden op het niveau van de politieke partij. En veel van de verantwoordelijkheid die vroeger de volksvertegenwoordiging toekwam om een goede en leefbare toekomst voor onszelf en onze kinderen te garanderen, zal in de toekomst aan de partij toevallen. Met andere woorden, de politieke partij zal, als enige, de kiezer vast kunnen (en moeten) leggen op een bepaalde positie in zijn innerlijke conflict. In ieder geval zal het spectrum aan politieke partijen een respons moeten zijn op het feit dat de kiezer op de bovengeschetste manier in zichzelf verward raakte. Daar ligt de uitdaging voor de politieke partij in 'het tijdperk van de onbedoelde gevolgen'. De politieke partij zal daarmee een onmisbare factor worden in door Bagehot reeds bepleite proces van politieke opvoeding of *Bildung* van de burger.

11. De politieke partij in het tijdperk van de onbedoelde gevolgen

Het is wellicht zinvol om aan te geven wat met het bovenstaande *in concreto* bedoeld kan zijn in de context van de politieke problemen van ons eigen kleine land. Een politieke filosofie zonder concrete gevolgen is zinloos academisme. Zoals door velen onderkend, is de ideologische politiek, die sociale zekerheid en een maximum aan comfort voor een zo groot mogelijk aantal burgers zocht te brengen, gestoten op de onverbiddeelijkheid van de wet van de onbedoelde gevolgen, en meer in het bijzonder op die van de verminderende meeroptbrengst. Onze sociale zekerheid resulteerde in een

onbetaalbaar systeem van voorzieningen dat bovendien steeds meer mensen de werkloosheid in dreef, en in een staatsschuld die een groter beslag op de uitgaven van de staat legde dan enige andere begrotingspost; ons individualisme en onze tolerantie leidden tot een sterk toegenomen criminaliteit en tot een alhaast Amerikaanse ghettovorming in de oude centra van onze grote steden; een verlangen naar goedkoop voedsel en vlees tot de verzuring en verdroging van het milieu en van onze toch al schaarse bossen, etc. Het gevolg is dat wij nu keuzes zullen moeten maken. Dat wil zeggen, we kunnen nu kiezen ofwel voor de boeren, ofwel voor de planologische infrastructuur van een in essentie niet-agrarisch land, ofwel voor Nederland als distributieland, ofwel voor schitterende sociale voorzieningen, ofwel voor werkgelegenheid, ofwel voor de industriële productie van goedkope bulkartikelen, ofwel voor een bevolkingsdichtheid die slechts door Bangladesh en Zuid-Korea overtroffen wordt, ofwel voor uitbreiding van Schiphol, het vliegveld Beek en voor de Betuwelijn etc., wellicht zelfs voor bepaalde combinaties daarvan - maar in ieder geval *niet* voor dat alles tegelijk. 'Something has to give way' - en we moeten van onze politieke partijen verlangen dat zij niet langer deze tegenstrijdige wensen met elkaar trachten te *verzoenen* (hetgeen onmogelijk is), maar dat zij uit deze lijstjes met incompatibele *desiderata* een bepaalde consistente set *selecteren* (er zijn meerdere mogelijkheden) om vervolgens de merites van hun keuze met kracht en verve te verdedigen tegenover het electoraat en de verschillende belangengroepen in ons land. Het is op deze manier dat de *Bildung* van de burger door de politieke partijen vorm zal kunnen en moeten krijgen. En aangezien ons land door zijn geringe omvang en de intensiteit van de economische exploitatie van onze fysieke en sociale mogelijkheden hier eerder op zijn intrinsieke grenzen stoot dan de landen van onze door de natuur meer begenadigde burens, dient daarom dit keuze-probleem (dat in wezen het probleem is van iedere samenleving van de toekomst) zich in ons land eerder en met een grotere urgentie aan dan elders. Hier ligt dus een onverwachte en fraaie mogelijkheid om aan ons ideaal van 'Nederland als gidsland' een even verrassende als zinvolle inhoud te geven.

12. Staatskundige aanpassingen: het kiessysteem

De vraag dient nu beantwoord te worden welke staatskundige aanpassingen deze versterkte rol van de partij en haar functie als politieke opvoeder zullen kunnen effectueren, zonder dat daarbij het gevaar bestaat dat democratie in een partijdespotie ontaardt. Ter versterking van de positie van de politieke partij zal het in de eerste plaats noodzakelijk zijn haar band met het electoraat losser te maken. Zonder dat blijft de politieke partij in haar relatieve hedendaagse radeloosheid de oplossing van al haar problemen zoeken in een pogen zo dicht mogelijk tegen de kiezer aan te kruipen - en dan kan inderdaad, zoals wij merken, niets meer van de grond komen. Een geschikt inst-

rument daartoe zou zijn om binnen het systeem van evenredige vertegenwoordiging van de kiezer te vragen om *alle* politieke partijen waarvan hij het bestaan kent in te delen op een schaal lopend van 5 (heel goed) naar minus 5 (heel slecht). De volksvertegenwoordiging zou dan dienovereenkomstig moeten worden samengesteld, waarbij ik de details hier onbesproken laat.

Dit nieuwe systeem heeft de volgende, in de context van dit betoog cruciale voordelen. Ik begin met twee meer theoretisch voordelen. In de eerste plaats is de traditionele, ideologische politieke partij eerder de verdediger van de specifieke belangen van een zekere (doorgaans sociaal-economisch bepaalde) sector van het electoraat. Van de politieke partij kan men daarom nog steeds niet zeggen wat Burke tweehonderd jaar geleden al van de individuele volksvertegenwoordiger verlangde: namelijk dat hij niet alleen Bristol of Canterbury, maar het *gehele* volk vertegenwoordigde. *Wij* kunnen dat onder de huidige dispensatie alleen van het parlement in zijn totaliteit zeggen. Het systeem betekent daarmee een aanval op de bestaande geneigdheid om het collectieve lange-termijn belang door kortzichtige deelbelangen te laten perverteren.

In de tweede plaats wordt van de kiezer niet langer die dwaze en pathetische liefdesverklaring aan het adres van één partij verlangd, waartoe de kiezer nu *nolens volens* gedwongen wordt (en die de grootste en meest ergerlijke absurditeit van alle bestaande democratieën is), maar hebben de verkiezingen inderdaad veeleer het karakter van het produceren van een 'representatie', in de meest eigenlijke zin van het woord, van hoe het electoraat zich opstelt inzake de politieke problemen waarmee de samenleving geconfronteerd wordt. Conform de esthetische kloof die altijd bestaat tussen representatie en het gerepresenteerde, wordt nu ook die bedrieglijke band van identiteit van partij en kiezer (à la Leibholz) doorgesneden. Hierdoor verkrijgt de volksvertegenwoordiging inderdaad dat 'representatieve' karakter, dat in het woord 'representatie' reeds besloten ligt. De scepsis en koelte die de huidige kiezer voelt ten aanzien van de politiek kan het beste tot uitdrukking worden gebracht - en politiek in een positieve zin worden aangewend - door van de kiezer te verlangen eerder een *beeld* te geven van zijn oordeel over de politiek en over het door *alle* partijen gevoerde politieke beleid, dan door hem te plaatsen voor de keus met welke partij hij zichzelf uiteindelijk volledig zou willen identificeren (zonder dat hij ooit zelf de behoefte voelt om zijn politiek oordeel op een dergelijke wijze te verkorten en te caricaturiseren). Want dat is inderdaad een met het huidige politieke klimaat pijnlijk in strijd zijnde onwaarachtigheid.

Vervolgens, het mag lijken dat de eliminatie van deze laatste (inconsistente) rest van een identiteitsconceptie van de politieke representatie de positie van de politieke partij zou verzwakken. De band tussen kiezer en partij wordt immers vrijwel geëlimineerd. Toch is dit een onjuiste conclusie. De nu bestaande band tussen kiezer en gekozene is een band van wederzijdse afhankelijkheid - en dat is een band die de positie van beide partijen juist

verzwakt in plaats van die te versterken.⁴⁶ Alle lobbies, pressiegroepen, groene- en autofronten etc. hebben onder de bescherming van deze band op kunnen groeien. Eerst het hierboven voorgestelde kiessysteem geeft aan de politieke partij een ruime mate van autonomie ten opzichte van de kiezer, waardoor de politieke partij gedwongen wordt haar politieke strategie op een langere termijn uit te zetten dan nu het geval is. Nu kan ieder gunstig of ongunstig economisch gegeven de politieke partij weer dwingen om bij de nieuwe wensen van het electoraat zoveel mogelijk aansluiting te zoeken, waardoor de politicus zich gedwongen ziet in de paradoxale rol van een 'politicus zonder partij' te zijn, van een politicus die 'pragmatisch van standpunt naar standpunt snelt'.⁴⁷ Kortom, op deze manier ontstaat er in het politieke systeem opnieuw afstand en er wordt *daarmee* een nieuwe bron van scheppende politieke macht aangeboord.

Van de potentiële gevaren van deze hervorming ben ik mij goed bewust. Inderdaad maakt zij de politieke partij veel minder *accountable* tegenover het electoraat dan nu het geval is. De politieke partij moet nu veel meer rekening houden met het *gehele* electoraat dan met slechts de wensen van een vertrouwde subgroep daarvan en kan dus ook veel moeilijker 'gestraft' worden voor het verlies aan sympathie bij die subgroep. Kortom, de *checks* die altijd gelegen hebben in het systeem van belangenbehartiging - en waar onze democratie zich meer en meer in transformeerde - verliezen hun betekenis. Maar men moet zich realiseren dat alles wat in ons leven werkelijk nuttig en niet slechts irrelevant is, onder bepaalde voorwaarden ook gevaarlijk kan zijn.⁴⁸ Heel mijn argumentatie rond de onbedoelde gevolgen van het ideologisch handelen is daarvan een illustratie. Van instrumenten die alleen maar heilzaam kunnen uitwerken, valt in de praktijk zelden veel te verwachten.

Maar dat betekent niet dat, als we deze gevaren eenmaal onderkend hebben, een althans gedeeltelijke neutralisatie daarvan niet bewerkt zou kunnen worden. In de eerste plaats zal het voorgestelde kiessysteem de aanwezigheid van meerdere partijen garanderen, namelijk van ruwweg zoveel partijen als de gemiddelde kiezer van elkaar zal weten te onderscheiden. Hun aantal zal daarom zeker groter zijn dan twee maar wellicht niet groter dan vijf of zes, in ieder geval daarmee steeds voldoende groot om een excessieve invloed van één partij te verhinderen.

13. Staatskundige aanpassingen: de gekozen minister-president

Een tweede constitutionele rem op het gevaar van partijdespotie is gelegen in een sterk executief, bij voorkeur tot uitdrukking komend in een gekozen (minister-)president. Een combinatie van elementen van de Westeuropese en de Amerikaanse (en Franse) constituties, van wat Bagehot als respectievelijk het *Cabinet system* en het *Presidential system* aanduidde, lijkt daarom wenselijk. Maar de vraag die dan onmiddellijk rijst is of een dergelijke

vermenging wel mogelijk is zonder dat dit resulteert in een *having the worst of both worlds*. En die vraag is des te urgenter, aangezien juist Bagehot de superioriteit van het *Cabinet system* op een nog steeds onovertroffen manier aantoonde en zijn redenatie daarom sterk lijkt te pleiten tegen een combinatie als bovenbedoeld.

De strikte scheiding tussen het legislatief en het executief die de scheppers van de Amerikaanse constitutie bewerkten door de verkiezing van *President* en *Congress* van elkaar te ontkoppelen, had tot gevolg, aldus Bagehot, dat de President 'cannot go down to Congress himself and propose what he wants; he can only write a letter and send it'. En deze communicatiebreuk tussen executief en legislatief is fataal voor het behoorlijk functioneren van beide: 'if the persons who have to do the work are not the same as those who have to make the laws, there will be a controversy between the two sets of persons. The tax-imposers are sure to quarrel with the tax-requirers. The executive is crippled by not getting the laws it needs, and the legislature is spoiled by having to act without responsibility: the executive becomes unfit for its name, since it cannot execute what it decides on; the legislature is demoralized by liberty, by taking decisions of which others (and not itself) will suffer the effects'.⁴⁹ En het resultaat is een gelijktijdige verlamming van zowel het executief als het legislatief, de afwezigheid van een platform waar de problemen van de natie op een voor iedereen duidelijke en waarneembare manier besproken worden en, daarmee, een breuk tussen overheid en electoraat. En een kwart eeuw na Bagehot weten wij evenwel dat waar een tekort aan coöperatie tussen legislatief en executief de weeffout van het *Presidential system* is, een teveel van die coöperatie juist het gevaar is dat het *Cabinet system* bedreigt. Dat laatste gevaar manifesteert zich in een toenemende vergroeiing van executief en legislatief tot één, als 'bestuur' of 'overheid' aangeduide, ongedifferentieerde massa,⁵⁰ waarbinnen 'verkokering' en onoverzichtelijke besluitvorming niet langer te vermijden zijn en waar vooral van de controlerende taak van het legislatief niets meer overblijft. In het *Presidential system* is de wederzijdse corruptie van executief en legislatief het gevolg van hun oppositie, in het *Cabinet system* is diezelfde corruptie het gevolg van een te intieme verhouding tussen beide.

Twee reacties op het zojuist geschetste beeld liggen voor de hand. Allereerst, de verrassende symmetrie in de feiten van beide systemen mag ons doen vermoeden dat de oplossing ervan in een combinatie van beide systemen gezocht zal moeten worden. Maar, in de tweede plaats, juist diezelfde symmetrie mag ons aan de mogelijkheid van een synthese van beide systemen doen twijfelen: leidt de vermenging van beide gevaren niet noodzakelijkerwijs tot nog grotere gevaren? Wie op de beurs het gevaar van te vroeg verkopen door het gevaar van te laat verkopen teniet tracht te doen, zal ongetwijfeld als een arm man eindigen. Recentelijk werden evenwel hier te lande, met name door J.P. Rehwinkel en in de minderheidsnota inzake de gekozen minister-president, voorstellen ontwikkeld die het beste van zowel

het *Cabinet system* als het *Presidential system* succesvol in zich lijken te kunnen verenigen.⁵¹ In de minderheidsnota wordt er op gewezen dat binnen het huidige bij de kabinetsformatie gehanteerde systeem 'de verhouding tussen kamermeerderheid en eenmaal aangetreden regering iets weg heeft van een ouder-kind relatie: de ouders beschermen de boorling en dekken zijn tekortkomingen af'.⁵² En ook in de minderheidsnota wordt daaraan de conclusie verbonden dat een 'ontvlechting van parlement en regering' bijgevolg geboden is en dat de verkozen minister-president daartoe een geschikt staatkundig instrument zal zijn. Maar, veel belangrijker, de minderheidsnota wijst erop dat het (Amerikaanse) systeem van de gekozen (minister-)president geenszins strijdig is met de eis van de ministeriële verantwoordelijkheid noch met de eis dat het kabinet zijn daden en besluiten aan het parlement ter goedkeuring voorlegt zoals nu het geval is.

Voortbouwend op de tweede in de minderheidsnota vermelde variant voor vormgeving aan het systeem van de gekozen minister-president,⁵³ zou tegelijkertijd met de zoals hierboven omschreven parlementsverkiezingen het electoraat de minister-president moeten kiezen.⁵⁴ De nieuwe minister-president (doorgaans de leider van een politieke partij) onderhandelt vervolgens met *individuele* parlementsleden van zijn eigen en andere partijen (i.e. niet met *partijen*) over een regeringsprogramma en over deelname aan het te formeren kabinet. Deze constructie mag de bovenbedoelde ouder-kind relatie tussen parlementaire meerderheid en kabinet voorkomen en zal er voorts toe bijdragen dat partijen gedwongen worden er zeer goed op toe te zien wie zij in het parlement halen. Een toekomstig minister-president is nu immers in de gelegenheid om de sterktes en de zwaktes van de in een kabinet te benoemen leden van andere kamerfracties uit te buiten op een manier die niet noodzakelijkerwijs met de belangen van de betreffende fractie overeen hoeft te stemmen.⁵⁵

Vanaf dit moment blijft alles bij het oude. Dat wil zeggen, het kabinet legt zijn besluiten ter goedkeuring aan het parlement voor en het zal moeten wijken in het geval van een onoplosbaar conflict met het parlement. Beide, zowel parlement als kabinet hebben nu evenwel een grotere bewegingsvrijheid ten opzichte van elkaar. Het regeringsprogramma is niet gesanctioneerd door een parlementsmeerderheid, de kamerfracties zijn niet aan een regeerakkoord gebonden en zij zullen daarom steeds tot een zelfstandig en niet gecorrumpeerd oordeel kunnen komen over het kabinetsbeleid. Het kabinet ontleent een groter gezag aan het feit dat zijn leider direct door de bevolking gekozen werd en aan de mogelijkheid van de minister-president om de leden van zijn kabinet op een ten opzichte van het parlement maximaal strategische manier te kiezen. Aan beide kanten in de verhouding tussen regering en parlement ontstaat dus nieuwe, extra macht - zonder dat daarbij aan de zaak van de parlementaire controle afbreuk gedaan wordt. Men mag verwachten dat op deze wijze het verstopt geraakte systeem van de parlementaire besluitvorming weer open geblazen kan worden.

Helaas lijkt binnen de huidige verhoudingen in ons eigen land een dergelijke hervorming van de constitutie weinig waarschijnlijk (waarbij ik afzie van de hierboven voorgestelde hervorming van het kiessysteem die door geen enkele huidige partij bepleit wordt en toch de meest wezenlijke verbetering van onze democratie zou zijn). De twee partijen die hetzij in de praktijk (het CDA), hetzij zowel in theorie als praktijk (D66) de gekozen (minister-) president voorstaan, zijn juist bij uitstek zwakke partijen. Voorts, van het CDA, hoewel even sceptisch ten aanzien van ideologie als D66, kan men nauwelijks verwachten een *Ausgleich* te ontwikkelen tussen politiek libido en politiek super-ego, zoals hiervoor bedoeld. Het gedachtengoed van de partij en van haar electoraat is daarvoor teveel een produkt van het verleden. D66 is ongetwijfeld wezenlijk moderner, maar de partij mist het zelfvertrouwen, is te zeer 'weak in the knees', te zeer afhankelijk van het charisma van haar huidige leider en heeft een te weinig vaste greep op haar electoraat om überhaupt te kunnen evolueren tot een 'sterke' partij in de bovenbedoelde zin. De twee andere grote partijen zijn wel 'sterk' ten opzichte van hun kiezers, of kunnen die kracht in ieder geval soms opbrengen - men denke aan de PvdA inzake de WAO-problematiek - maar zijn nog overwegend ideologische partijen en de onaangename paradox is, waarschijnlijk, dat zij zich juist eerst dankzij hun ideologisch inspiratie deze autonomie ten aanzien van de kiezer soms kunnen permitteren. Voorts is juist geen van deze beide 'krachtige' partijen geporteerd voor een krachtige, buiten de partijen om gekozen (minister-)president, wat wellicht, wederom, zijn verklaring heeft in de nog overwegend ideologische signatuur van deze beide partijen. Deze beide partijen zijn sterk door wat hun nog aan het verleden verbindt en de twee andere zwak juist waar zij op de toekomst anticiperen. De hierboven geschetste vermenging van elementen van de Amerikaanse en de Westeuropese constituties, die naar alle waarschijnlijkheid de enige sleutel biedt tot zowel het behoud van de democratie als tot een effectieve en potentieel succesvolle aanpak van onze huidige en toekomstige problemen, zal als gevolg van de ongelukkige krachtenverhouding tussen de bestaande partijen hier niet gemakkelijk tot stand kunnen komen.

Daarom, om het te zeggen in de taal die politici tegenwoordig zo graag hanteren: wanneer het aandeel van de BV Nederland ten beurse genoteerd stond, dan zou ik dat aandeel zeker niet als een lange-termijn belegging zien.

noten

1. Geciteerd bij R.A. Steininger, *Soziologische Theorie der politischen Parteien*, Frankfurt, 1984, 9.
2. Alan Ware beklemtoont dat tot op de huidige dag alle evoluties die de politieke partij onderging door de politieke filosofie systematisch geïgnoreerd werden. Zie A. Ware, 'Political parties', in: D. Held and C. Pollitt, eds.,

New forms of democracy, Londen, 1986, 112.

3. Zie hiervoor de inleiding van mijn *Aesthetic politics: political philosophy beyond fact and value* (te verschijnen).

4. G. Leibholz, *Verfassungsstaat - Verfassungsrecht*, Stuttgart, 1973, 90.

5. G. Leibholz, *Strukturprobleme der modernen Demokratie*, Frankfurt am Main, 1974, 95.

6. Voor een nadere argumentatie ten gunste van een positieve waardering van dit marchanderen met politieke principes, zie mijn *Aesthetic politics*, hoofdstuk 3.

7. Zie hiervoor D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Groningen, 1982, 10 ff.

8. Dit is het argument van Edmund Burke in zijn befaamde brief aan zijn kieskring in Bristol. Zie hiervoor E. Burke, 'Speech to electors of Bristol (1774)', in: *idem*, *The works of the Rt. Hon. Edmund Burke*. Bohn Edition, Vol. 1, London, 1886, 447 ff.

9. Voor een nadere toelichting op deze gedachtengang, zie mijn *Aesthetic politics*, de hoofdstukken 1 en 2.

10. Cf. W. Hennis, *Die missverstandene Demokratie*, Freiburg, 1973, 63: 'die Theorie vom identitär aufgebauten Parteienstaat provoziert geradezu die Abkehr von und die Verachtung des Parteiwesens, denn an diesem Massstab der Identität gemessen ist das Parteiwesen eine tiefe Unwahrhaftigkeit, die nur durch die noch grössere totalitäre Identifikation überwunden werden kann'. Geciteerd in Elzinga, *op. cit.*, 10.

11. K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München, 1982, 22.

12. Geciteerd in T. Ball, 'The prehistory of party', in: *idem*, *Transforming political discourse*, Oxford, 1988, 29.

13. Ball, *op. cit.*, 30.

14. Geciteerd in J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, 62.

15. Ball, *op. cit.*

16. Zie bijvoorbeeld M. Prélôt, *Histoire des idées politiques*, Parijs, 1970, 630-631.

17. Von Beyme, *op. cit.*; 24.

18. 'De belangrijkste actoren in het politieke stelsel zijn niet de individuele volksvertegenwoordigers maar de politieke partijen. Iedere theorie of model van politieke representatie dat daaraan voorbij gaat, mist de essentie van het functioneren van de representatieve democratie in de Westeuropese landen.' Zie J.J.A. Thomassen, 'Het functioneren van de representatieve democratie', in: *idem*, red., *Hedendaagse democratie*, Alphen aan de Rijn, 1992, 175.

19. Hierbij dient men zich tevens te realiseren dat de partij zich binnen verschillende contexten anders zal gedragen. Aldus onderscheidde V.O. Key

- jr. tussen de *party in the electorate*, de *party organization* en de *party in government*. Zie V.O. Key jr., *Politics, parties and pressure groups*, New York, 1968; zie ook R.A. Koole, 'De transformatie van Nederlandse politieke partijen', in: *Jaarboek 1988 DNPP*, Groningen, 1989, 200.
20. M. Duverger, *Les partis politiques*, Parijs, 1976.
21. Zie R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 15.
22. Zie voor deze samenvatting Koole, *Moderne kaderpartij*, 378. Koole is van mening dat het door Kirchheimer voorgestelde concept van de *catch-all party* en verwante concepties van de Italiaanse politicoloog A. Panebianco ontoereikend zijn om de evolutie van de Nederlandse partijen in de door hem bestudeerde periode op een adequate manier te verhelderen. Om in de lacunes van bedoelde concepties te voorzien, ontwikkelt hij de conceptie van de 'moderne kaderpartij'. De lezer krijgt evenwel de indruk dat deze laatste conceptie uiteindelijk toch niet zeer wezenlijk van die van Kirchheimer verschilt en dat Koole daarom in zijn studie via een omweg in feite toch weer bij Kirchheimer terechtkomt. Voor een bespreking van Koole's studie, zie K. Deschouwer, 'De teloorgang van de *catch-all* partij. Een bespreking', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 230-238.
23. D. Broder, *The party's over*, New York, 1971; zie tevens de optimistische getinte reactie daarop van X. Kayden and E. Make jr., *The party goes on*, New York, 1985.
24. Koole, 'Transformatie', 198 ff.; zie met name 202.
25. Zie hiervoor R. Koole, Politieke partijen en anti-politiek, in: G. Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994; 8 ff. Het dysfunctioneren van de huidige democratische staat manifesteert zich, naar Berger's oordeel, in: 1) een sturingscrisis, dat wil zeggen een groeiende discrepantie tussen wat algemeen van de staat verwacht wordt en wat hij daadwerkelijk tot stand kan brengen; 2) de machteloze bemoeizucht die de staat in toenemende mate tentoonspreidt; en 3) de blokkades die hij opwerpt bij de verwezenlijking van zulke menselijke verlangens als ethnische zelfbeschikking, participatie of een schoon milieu.
26. Zie Koole, 'Politieke partijen', 11 ff.
27. P. Mair, 'Party politics in contemporary Europe: a challenge to party?', in: S. Bartolini and P. Mair, eds., *Party politics in contemporary Europe*, Londen, 1984, 178 ff.
28. Koole, *Moderne kaderpartij*, 386; zie ook zijn constatering dat 'een voortgezette ideologische convergentie de partijen in de ogen van vele kiezers tot 'één pot nat' zou kunnen maken en dan 'een nat dat zij niet meer believe te drinken' (415). Oerlemans zou hier zeker zijn instemming mee hebben kunnen betuigen.
29. Koole, 'Transformatie', 201.
30. C. van der Eijk, 'De noodzakelijke terugtred van de nationale partijen', in: Voerman, *Politiek zonder partijen?*, 40.

31. 'Normally, the great political questions take their place in the psychic economy of the typical citizen with those leisure hour interests that have not attained the rank of hobbies, and with the subjects of irresponsible conversation. These things seem so far off; they are not at all like business proposition; dangers may not materialize at all and if they should they may not prove very serious; one feels oneself moving in a fictitious world. (...) He [the citizen (F.A.)] is a member of an unworkable committee, the committee of the whole nation, and this is why he spends less disciplined effort on mastering a political problem than he expends on a game of bridge'. Zie J. Schumpeter, *Capitalism, socialism and democracy*, Londen, 1994, 261.
32. Zie P.E. Converse, 'The nature of belief systems in mass publics', in: D.E. Apter, ed., *Ideology and discontent*, New York, 1964, 206-261.
33. M.I. Ostrogorski, *Democracy and the organization of political parties*, 2 Vols., Londen, 1902; voor een waardering van de betekenis van Ostrogorski's paradox, zie S.M. Lipset, 'M.I. Ostrogorski', in: D.L. Sills, ed., *International encyclopedia of the social sciences*, Vol. 11, Londen, 1968, 347 ff.
34. K.J. Arrow, *Social choice and individual values*, New York, 1951. Voor een korte weergave van Arrow's theorema, zie D.C. Mueller, *Public choice*, Cambridge, 1979, 185-188.
35. W. Bagehot, *The English constitution*, Londen, 1993, 236.
36. A.P.M. Lucardie, 'Verwereldlijking, vergruizing en vervreemding: de maatschappelijke uitdaging', in: Voerman, *Politiek zonder partijen*, 62 ff.
37. Voor een toelichting op deze stelling, zie mijn *History and tropology*, Berkeley, 1994; de hoofdstukken 1 en 3.
38. Zie daartoe mijn 'Metaphor in political theory', in: F.R. Ankersmit en J.J.A. Mooij, *Knowledge and language. III. Knowledge and metaphor*, Dordrecht, 1993.
39. In het in de vorige noot vermelde artikel lichtte ik dat toe aan de hand van Derrida's notie van de heliotroop.
40. Koole, 'Politieke partijen', 16.
41. De door Van Gunsteren en Van Ruyven geponeerde these van 'De ongekende samenleving' heeft derhalve meer van doen met ontideologisering en verlies aan metaforische afstand dan met een geneigdheid van de hedendaagse samenleving om zich achter een voor de staat ondoorzichtig scherm terug te trekken. Zie H. van Gunsteren, *Culturen van besturen*, Amsterdam, 1994; deel IV. Meer in het bijzonder, we moeten ons realiseren dat 'inzicht' in de samenleving niet zozeer gerelateerd moet worden aan kennis (van myriaden van details daarover), maar met metafoor en het door de metafoor geboden *point of view*. 'It is not content, but context that will matter most a decade or so from now. (...) In a world of hyperabundant content, point of view will become the scarcest of resources'. Zie P. Saffo, 'It's the context, stupid', in: *Wired*, march 1994; 74-75 (geciteerd in J.J. van Cuilenburg, 'Een toekomst vol informatie en communicatie', in: A.C. Zijdeveld, red.,

Kleine geschiedenis van de toekomst, Kampen, 1994, 153). Zie tevens F.R. Ankersmit, *History*, 38 (stelling 4.3).

42. Geciteerd in Koole, *Moderne kaderpartij*, 398.

43. Men wordt herinnerd aan de angsten van massa-psychologen van het begin van deze eeuw als Tarde en Le Bon: zij meenden dat democratie een aspect van massavorming was die zij als wezenlijk voor hun tijd zagen en dat de massa intellectueel nooit uit zou kunnen stijgen boven het niveau van de minsten daarin. Met name Le Bon concludeerde hieruit dat de domme massa daarom geleid zou moeten worden door charismatische leiders. Zie mijn 'Freuds cultuurpessimisme', in: K. van Berkel en R. Aerts, red., *Cultuurpessimisme*, Groningen, 1995. In onze eigen tijd constateren we in zekere zin het omgekeerde: een voor de politieke leiders raadselachtig en onpeilbaar electoraat wordt bestuurd door een overheid die slechts uitdrukking kan geven aan de meest kortzichtige en primitieve reflexen van de overheid als bestuurlijke collectiviteit.

44. Dit proces van een toenemend in zichzelf verward raken van de kiezer had op het niveau van de politieke partij zijn 'echo', om zo te zeggen, in het toegroeien van de politieke partij naar wat wij hierboven aanduiden als Kirchheimer's *catch-all party* of als Koole's 'moderne kaderpartij'. De partijen reikten vanuit hun traditionele ideologische basis naar hun wederzijdse *point of indifference*, het punt waar zij elkaar ideologisch raakten. De destabilisering van de kiezer ging aldus gepaard met een destabilisering van het partijsysteem; met als gevolg dat de partij zich niet meer in de kiezer kon herkennen en de kiezer niet meer in de partij.

45. In dat vermogen het electoraat te 'onderwijzen' ziet Bagehot een van de grootste voordelen van het (Engelse) *Cabinet government* - dat wij in Nederland trouwens ook kennen - boven het Amerikaanse *Presidential government* en hij zegt daarover: 'a speech by an eminent statesman, a party movement by a great political combination, are the best means for arousing, enlivening, and teaching a people'. Zie Bagehot, *op. cit.*, 74.

46. Dit is een steeds terugkerend thema in het werk van Benjamin Constant en werd door hem het krachtigst verwoord in zijn roman *Adolphe*.

47. G. Voerman, 'Inleiding', in: idem, *Politiek zonder partijen?*, 5.

48. De taal, in zoveel opzichten een allegorie voor de politiek, levert hier nog extra illustratiemateriaal als we bijvoorbeeld denken aan Derrida's speculaties over het Griekse woord *pharmakon* dat zowel vergif als geneesmiddel kan betekenen.

49. Bagehot, *op. cit.*, 72.

50. Zie hiervoor W.J. Witteveen, *Evenwicht van machten*, Zwolle, 1991.

51. J.P. Rehwinkel, *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?*, Zwolle, 1991; zie voorts de als bijlage 1 opgenomen 'Minderheidsnota: de gekozen minister-president' bij het rapport *Het bestel bijgesteld* van de commissie-De Koning, Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 21427, nrs. 36-37; 75 ff.

52. 'Minderheidsnota', 78.

53. *Ibidem*, 83-87.

54. Reeds in 1964 sprak Glastra van Loon in dit verband van 'kiezen (i.e. van de minister-president) en delen (i.e. de verdeling van de parlamentszetels)'. Zie J.F. Glastra van loon, 'Kiezen of delen', in: *Nederlands Juristenblad*, 19 en 26 december 1964, no. 44/45; 1165.

55. Willen de veel hogere eisen die hiermee aan de parlementsleden gesteld worden realistisch zijn, dan is een veel hogere salariëring en betere wachtgeldregeling geboden. Het is even absurd als ongewenst dat de bestuurlijk meest capabele Nederlanders financieel een zware aderlating moeten ondergaan wanneer zij de overstap van bijvoorbeeld het bedrijfsleven naar de politiek maken.